

۱۴۳۱ پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ

سرشناسه:	هاشمی، سیدمحمدعلی، ۱۳۶۳ -
عنوان و نام پدیدآور:	فقه زندگی در کشورهای غیراسلامی (احکام سیاسی و اجتماعی) / سیدمحمدعلی هاشمی.
مشخصات نشر:	قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری:	۳۲۸ ص.
شابک:	۹۷۸-۶۰۰-۴۲۹-۴۲۷-۰
مرجع تولید:	پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ
وضعیت فهرست نویسی:	فیبا
یادداشت:	کتابنامه .
یادداشت:	چاپ دوم: ۱۳۹۸ (فیبا).
موضوع:	فقه -- کشورهای غیراسلامی؛ Islamic law -- Non-Islamic countries
موضوع:	مسلمانان -- کشورهای غیراسلامی -- فتوای شیعه
موضوع:	Muslims -- Non-Islamic countries -- Fatwas, Shiites
موضوع:	اقلیت‌های مسلمان؛ *Muslim minorities
موضوع:	مهاجرت (فقه)؛ (Emigration and immigration Islamic law)
شناسه افزوده:	جامعه المصطفی ﷺ العالمية. مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ
شناسه افزوده:	Almustafa International UniversityAlmustafa International Translation and Publication center
رده بندی کنگره:	۷۱۳۹۷ ف۵/۵۲/۵ KBP۶۹
رده بندی دیویی:	۳۲۳/۶۵۰۸۸۲۹۷
شماره کتابشناسی ملی:	۵۳۷۹۰۷۲

حق چاپ برای ناشر محفوظ است

فقه زندگی در کشورهای غیراسلامی (احکام سیاسی و اجتماعی)

مؤلف: سید محمدعلی هاشمی

چاپ دوم: ۱۳۹۸ ش / ۱۴۴۰ ق

ناشر: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

● چاپ: نارنجستان ● قیمت: ۴۷۰۰۰ ریال ● شمارگان: ۵۰۰ نسخه

مراکز پخش

◀ ایران، قم، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نبش کوچه ۱۸؛
تلفن: ۳۷۸۳۶۱۳۴ ۲۵ ۹۸ + تلفکس: (داخلی ۱۰۵) / ۳۷۸۳۹۳۰۵ ۲۵
◀ ایران، قم، بلوار محمدامین، سه راه سالاریه. تلفن: ۳۲۱۳۳۱۰۶ ۲۵

 <http://buy-pub.miu.ac.ir>

 @pub_almostafa

باسپاس از دست اندرکارانی که ما را در تولید این اثریاری رساندند.

- مدیر انتشارات: سید اباذر هاشمی هریکنندی
- مدیر تولید: جعفر قاسمی ابهری
- ناظر فنی: علی عبادی فرد
- ناظر گرافیک: مسعود مهدوی
- ناظر چاپ: نعمت‌الله یزدانی
- صفحه‌آرا: علی عبادی فرد

فقه زندگی در کشورهای غیراسلامی (احکام سیاسی و اجتماعی)

سید محمدعلی هاشمی

پژوهشگاه بین‌المللی
المصطفیٰ ﷺ

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی فراروی اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پای بندی به دین و سنت در مدیریت همه‌جانبه کشورها بسیار چالش برانگیز می‌نماید. از این رو مطالعات و پژوهش‌های به‌روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و اندیشه‌های ناب و ژرف، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت بنیان‌گذاران این شجره طیبه، به‌ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری (دام ظلّه العالی) می‌باشد.

جهانی‌شدن و گسترش سلطه فرهنگی غرب در سایه رسانه‌های فرهنگی و ارتباطی اقتضا دارد که دانش پژوهان و علاقه‌مندان به این مباحث، با اندیشه‌های بلند و ارزش‌های متعالی آشنا شوند و این مهم با ایجاد رشته‌های تخصصی، تولید متون جدید و غنی، گسترش دامنه آموزش و تربیت سازمان‌یافته دانشجویان به سرانجام خواهد رسید. این فرایند گاه در پرداختن به مباحث بنیادین و تدوین متون تخصصی تعریف می‌شود و گاه در نگارش بحث‌های علمی، اما نه‌چندان پیچیده و تخصصی به ظهور می‌رسد. بالندگی مراکز آموزشی در گرو نظام آموزشی منسجم، قانونمند و پویاست. بازنگری در متن‌ها و شیوه‌های آموزشی و پژوهشی و به‌روز کردن آنها نیز این انسجام و پویایی و در نتیجه نشاط علمی مراکز آموزشی و پژوهشی را در پی دارد.

«جامعة المصطفی علیه السلام العالمية» به عنوان بخشی از این مجموعه که رسالت بزرگ تعلیم و تربیت طلاب غیر ایرانی را بر عهده دارد، تألیف متون درسی مناسب را سرلوحه تلاش خود قرار داده و تدوین و نشر متون درسی در موضوعات گوناگون علوم دینی، حاصل این فرایند است.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفی علیه السلام

مقدمه پژوهشگاه

دین اسلام دارای بنیان‌های معرفتی - اعتقادی یا سیستم اعتقادی خاص در کنار هنجارهای مبین کنش‌های عملی است. به همین منظور احکام و دستورات اسلامی که از منبع وحی سرچشمه گرفته و براساس فطرت پاک انسان و همگون با حکم عقل تشریح شده، تضمین‌کننده سعادت بشری در گستره جهان است. فقه و استنباط حکم شرعی، که تلاشی است برای کشف شریعت در زمینه‌های مرتبط با تکلیف مکلف، یا به بیان بهتر، نهاد مکلف، از مبانی، منابع و مستندات خاصی در کنار بایسته‌های روشی پی‌روی می‌کند؛ هرچند شماری از مسائل و دستورات اسلامی براساس سنجه‌های فقهی، اختصاص به مکان و زمان خاصی نداشته و همه مکلفان در هر شرایط زمانی و مکانی، موظف به انجام آن هستند؛ چنان‌که گاه شرایط زمانی و مکانی بر فعلیت یافتن وجوب یا حرمت آموزه‌ای از آموزه‌های اسلامی یا چگونگی عمل به آن تأثیر می‌گذارند. در این میان، جوامع غیراسلامی ویژگی‌هایی دارند که زندگی انسانی - اسلامی یک مسلمان در چارچوب موازین اسلامی، در گرو توجه به آن ویژگی‌ها و در نظر گرفتن برخی از استانداردهای زندگی و تعایش در آن است. براین اساس، «فقه زندگی در کشورهای غیراسلامی» که به بررسی موضوعات مختلف فقهی متناسب با زندگی در کشورهای غیراسلامی و تبیین حکم فقهی این موضوعات می‌پردازد، به حسب موضوع و شرایط حاکم بر آن، قلمرو گسترده‌ای از موضوعات و مسائل را دربر گرفته و مبانی معرفتی و بایسته‌های روشی ویژه‌ای بر آن حاکم است. از یک سو عهده‌دار تبیین حکم فقهی مرتبط با مسائل عبادی و احوال شخصیه ویژه اقلیت‌های مسلمان در، کشورهای

غیراسلامی است و از سوی دیگر، به مسائل اقتصادی، سیاسی و اجتماعی مرتبط با آنان در کشورهای غیراسلامی می‌پردازد.

گروه فقه و اصول پژوهشکده علوم اسلامی پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ به همین منظور و با در نظر گرفتن رسالت‌های بین‌المللی المصطفی، طرح «فقه زندگی در کشورهای غیراسلامی (احکام سیاسی - اجتماعی)» را در دو فاز احکام سیاسی و احکام اجتماعی تصویب کرد. رسالت این طرح، پرداختن به برخی از احکام و موضوعات سیاسی و اجتماعی متناسب و مرتبط با زندگی در کشورهای غیراسلامی است.

این عنوان پس از تصویب در پژوهشکده علوم اسلامی، مورد توجه شورای علمی پژوهشگاه المصطفی ﷺ قرار گرفت و تحقیق در این موضوع به فاضل ارجمند و پژوهشگر همکار گروه فقه و اصول جناب حجت‌الاسلام والمسلمین دکترسید محمدعلی هاشمی سپرده شد. اثر حاضر براینده فقه‌پژوهی ایشان در زمینه احکام سیاسی - اجتماعی زندگی در کشورهای غیراسلامی است.

پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ ضمن تقدیر از تلاش نویسنده محترم در تدوین این اثر برای معرفی و شناساندن ظرفیت‌های فقه اسلامی با رویکرد بین‌المللی همسو با اهداف نهاد بین‌المللی المصطفی، از ارزیابی عالمانه مدیر محترم گروه فقه و اصول حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر محسن ملک‌افضلی و جناب حجت‌الاسلام والمسلمین حکیم‌الهی و نیز از همکاری بخش‌های مختلف جامعه المصطفی ﷺ که امکان چاپ و نشر این پژوهش را فراهم آورده‌اند، تشکر و قدردانی می‌کند.

پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ

فهرست

۱۳	مقدمه مؤلف
۱۷	مقدمه پژوهش
۱۷	تبیین و تعریف مسئله
۱۹	ضرورت پژوهش
۲۰	پیشینه مطالعاتی
۲۱	چارچوب نظری و بایسته‌های روشی
۲۳	سازمان‌دهی تحقیق و منطق تبویب
۲۵	فصل اول: مفهوم‌شناسی و بایسته‌های موضوع
۲۵	مبحث اول: مفهوم‌شناسی
۲۶	گفتار اول: مفاهیم اصلی
۲۶	۱. فقه
۲۸	۲. اقلیت‌های مسلمان
۲۹	۳. فقه اقلیت مسلمان
۳۳	۴. کشورهای غیراسلامی
۳۹	گفتار دوم: مفاهیم مرتبط
۳۹	۱. فلسفه فقه
۴۲	۲. مبانی فقهی
۴۵	۳. مستندات فقهی
۴۶	مبحث دوم: بایسته‌های موضوع
۴۷	گفتار اول: گستره مسائل مطرح در فقه اقلیت‌های مسلمان

گفتار دوم: فقه زندگی در کشورهای غیراسلامی؛ از منطق صوری تا منطق فازی	۵۲
۱. منطق فازی	۵۲
۲. فازیگری: آموزه‌ها و اندیشه‌های اسلامی	۵۶
۳. فقه اسلامی و منطق فازی	۵۹
الف) فازی بودن در مقام واقع یا شریعت لوح محفوظی	۶۰
ب) فازی بودن در مقام کشف شریعت	۶۲
ج) فازی بودن در مقام حجیت	۶۵
گفتار سوم: فقه زندگی در کشورهای غیراسلامی؛ از اسلام مکی تا اسلام مدنی	۶۸
گفتار چهارم: نقش مکان در ثبوت، تعمیم و تضییق گستره احکام موضوعات	۷۳
نتایج فصل اول تحقیق	۷۷
فصل دوم: احکام سیاسی زندگی در کشورهای غیراسلامی	۷۹
مقدمه	۷۹
مبحث اول: مهاجرت و زندگی کردن در کشورهای غیراسلامی	۸۰
گفتار اول: مفهوم مهاجرت و هجرت	۸۳
گفتار دوم: زندگی و اقامت فرد مسلمان در کشورهای غیراسلامی	۸۴
اندیشه‌ها و انگاره‌ها و مستندات آن‌ها	۸۶
۱. ادله و مستندات اندیشه تحریم	۸۶
الف) آیات قرآن	۸۶
ب) روایات	۹۰
ج) اجماع	۹۴
د) درک عقل	۹۴
۲. ادله و مستندات اندیشه جواز	۹۵
الف) آیات قرآن	۹۵
ب) روایات	۹۷
ج) درک عقل	۹۸
گفتار سوم: بررسی فقهی مشروعیت مهاجرت به کشورهای غیراسلامی	۱۰۳
گفتار چهارم: مهاجرت و اقامت در کشورهای اسلامی و مسئله جنسیت	۱۰۴
گفتار پنجم: بازخوانی و تبیین فتاویٰ معاصر	۱۰۵

مبحث دوم: تابعیت و پناهندگی به کشورهای غیراسلامی	۱۰۸
گفتار اول: مفهوم و اقسام تابعیت	۱۱۰
۱. مفهوم تابعیت	۱۱۰
۲. اقسام تابعیت (اصلی، اکتسابی)	۱۱۲
۳. فرد مسلمان و تابعیت دولت‌های غیراسلامی	۱۱۲
گفتار دوم: فرد مسلمان و اکتساب تابعیت دولت‌های غیراسلامی، اندیشه‌ها و انگاره‌ها	۱۱۳
۱. ادله و مستندات اندیشه تحریم	۱۱۳
الف) آیات قرآن	۱۱۳
ب) اجماع	۱۱۸
ج) درک عقل	۱۱۸
۲. ادله و مستندات اندیشه جواز	۱۱۹
گفتار سوم: تابعیت اصلی دولت‌های غیراسلامی	۱۳۰
گفتار چهارم: بازخوانی و تبیین فتاویٰ معاصر	۱۳۱
مبحث سوم: مشارکت سیاسی اقلیت‌های مسلمان در حاکمیت و حکومت غیراسلامی	۱۳۲
گفتار اول: مفهوم مشارکت سیاسی و گستره آن	۱۳۳
گفتار دوم: مشارکت در انتخابات کشورهای غیراسلامی در سطح نخبگان (انتخاب شدن)	۱۳۵
۱. ادله و مستندات اندیشه حرمت و عدم جواز	۱۳۸
الف) آیات قرآنی	۱۳۸
ب) حرمت تعاون بر اثم و عدوان	۱۴۱
۲. ادله و مستندات اندیشه جواز	۱۴۴
الف) آیات قرآنی	۱۴۴
ب) روایات	۱۴۶
ج) درک عقل و لزوم توجه به مصلحت	۱۴۹
گفتار سوم: مشارکت سیاسی در کشورهای غیراسلامی در سطح توده	۱۶۲
تخصص یا تعهد	۱۶۳
۱. ادله و مستندات بایستگی توجه به تخصص در واگذاری مسئولیت‌ها و مناصب	۱۶۵
الف) گزاره‌های قرآنی	۱۶۵
ب) گزاره‌های روایی	۱۷۰

ج) درک عقل	۱۷۱
۲. ادله و مستندات تقدم تعهد و تعهدگرایی	۱۷۱
الف) گزاره‌های قرآنی	۱۷۱
ب) گزاره‌های روایی	۱۷۳
گفتار چهارم: مشارکت سیاسی در کشورهای غیراسلامی و مسئله جنسیت	۱۷۹
گفتار پنجم: بازخوانی و تبیین فتاوی معاصر	۱۸۳
مبحث چهارم: مشارکت در ارتش کشورهای غیراسلامی	۱۸۵
گفتار اول: مسئله «فتاوی سرباز آمریکایی مسلمان و جنگ افغانستان»	۱۸۷
گفتار دوم: «فتاوی سرباز آمریکایی مسلمان و جنگ افغانستان» و منطق فقه شیعه	۱۹۱
گفتار سوم: درخواست استخدام در ارتش کشورهای غیراسلامی	۱۹۴
۱. اندیشه حرمت استخدام و مشارکت در ارتش کشورهای غیراسلامی	۱۹۵
۲. اندیشه جواز استخدام و مشارکت سیاسی در ارتش کشورهای غیراسلامی	۱۹۵
گفتار چهارم: بازخوانی و تبیین فتاوی معاصر	۲۰۰
نتایج فصل دوم تحقیق	۲۰۱
فصل سوم: احکام اجتماعی فقه زندگی در کشورهای غیراسلامی	۲۰۵
مقدمه	۲۰۵
مبحث اول: «تعامل اجتماعی و همزیستی با غیرمسلمانان»	۲۰۵
گفتار اول: آموزه‌های اسلامی، تعامل یا تقابل	۲۰۷
الف) همزیستی مسالمت‌آمیز و مسئله جهاد	۲۱۰
۱. آیات و گزاره‌های دال و یا مؤید انگاره تهاجمی بودن جهاد	۲۱۱
۲. آیات و گزاره‌های دال و یا مؤید انگاره تدافعی بودن جهاد	۲۱۱
۳. آیات و گزاره قرآنی دال و یا مؤید جواز جهاد در شرایط رفع فتنه و آزادی انسانیت	۲۱۲
ب) سیره رسول الله ﷺ در صلح حدیبیه	۲۱۶
ج) ناروایی انگاره حربی بودن همه کفار	۲۱۹
د) تعامل پیامبر ﷺ در برخورد با پادشاهان و سران کشورها	۲۲۰
ه) همزیستی بر مبنای اشتراک در انسانیت	۲۲۱
گفتار دوم: مشروعیت رفت و آمد و دوستی با غیرمسلمانان	۲۲۳
گفتار سوم: بازخوانی و تبیین فتاوی معاصر	۲۲۶

- مبحث دوم: اقلیت‌های مسلمان؛ هویت دینی یا ارزش‌های ملی ۲۳۰
- گفتار اول: آموزه‌های اسلامی و مسئله ملی‌گرایی یا ناسیونالیسم ۲۳۳
- گفتار دوم: شناسایی مفهوم وطن در آموزه‌های اسلامی ۲۳۷
- گفتار سوم: بازخوانی و تبیین فتاویٰ معاصر ۲۴۳
- مبحث سوم: رجوع به نهادهای قضایی و قاضی غیرمسلمان ۲۴۴
- گفتار اول: نهادهای قضایی غیراسلامی و بایستگی همسویی با احکام الهی ۲۴۵
- گفتار دوم: بررسی شرط اسلام برای قاضی ۲۴۸
۱. نظر فقیهان شیعه در مورد شرطیت اسلام و ایمان ۲۵۱
۲. ادله اشتراط ایمان و اسلام ۲۵۳
- الف) عدم امانت ۲۵۳
- ب) ضرورت دین و مذهب ۲۵۳
- ج) اجماع ۲۵۴
- د) اصل ۲۵۴
- ه) اولویت نسبت به عدم صحت شهادت و امامت ۲۵۵
- و) روایات ۲۵۵
۳. استدلال به عدم اشتراط ایمان در منصب قضاوت ۲۵۶
- گفتار سوم: ادله و مستندات شرط ذکوریت ۲۵۶
- الف) خبر ابی خدیجه ۲۵۸
۱. وجه استناد به روایت ۲۵۹
۲. نقد استدلال به روایت ۲۶۰
- ب) اجماع ۲۶۳
- مبحث چهارم: مشارکت در نهادهای مردم‌نهاد (NGO) و همکاری با نهادهای خیریه غیراسلامی ۲۶۴
- گفتار اول: اصول حاکم بر مشارکت در نهادهای مردم‌نهاد (NGO) و همکاری با نهادهای خیریه غیراسلامی ۲۶۷
۱. اصل دفاع از مظلومان و مستضعفان ۲۶۷
۲. لزوم توجه به کرامت انسانی ۲۶۷
۳. شمول در دهک‌های هدف خیریه ۲۶۹
۴. شمول در خیرین ۲۶۹

۲۷۰.....	۵. تعاون و همکاری بین‌المللی در خیر و نیکی‌ها
۲۷۰.....	۶. ایجاد الفت و دوستی
۲۷۱... ..	گفتار دوم: مشروعیت همکاری و اقدام در قالب برخی از نهادهای خیریه اسلامی مثل وقف و هبه
۲۷۹	نتایج فصل سوم تحقیق
۲۸۳	کتابنامه
۳۰۷.....	فهرست نمایه

مقدمه مؤلف

«الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَ الصَّلَاةُ وَ السَّلَامُ عَلَى أَشْرَفِ الْأَنْبِيَاءِ وَ الْمُرْسَلِينَ، مُحَمَّدٍ ﷺ وَ آلِهِ
الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ الْمُعْصومِينَ سِمْمَا بَقِيَّةِ اللَّهِ الْأَعْظَمِ أَرْوَاحَنَا لَهُ الْفِدَاءُ.»

بنا بر فهم غالب، اقلیت‌های مسلمان، به مسلمانانی گفته می‌شود که در جوامعی زندگی می‌کنند که اکثر شهروندانش مسلمان نیستند. فقه اقلیت‌های مسلمان، فقهی است که عهده‌دار تبیین مسائل فقهی مرتبط به این دسته از مسلمانان است. امروزه دانشیان فقه با تعابیر و اصطلاحات مختلفی به «فقه اقلیت‌های مسلمان»، اشاره می‌کنند. «فقه دارالحراب»، «فقه دارالعهد»، «فقه المهجر»، «فقه المهاجر»، «فقه الأولویات»، «فقه المكان»، «فقه الجغرافیا»، «فقه المسلمین فی مجتمع غیر المجتمع الإسلامی»، «فقه المغتربین»، «فقه التعايش»، «فقه التعارف» و «فقه المواطنة» از جمله تعابیری است که دانشیان معاصر مسلمین به کار می‌برند؛ چنان‌که با همین عناوین و موضوع فقه اقلیت‌های مسلمان، نوشته‌ها و نگاشته‌هایی نیز نشر یافته است.

براین اساس، «فقه اقلیت‌های مسلمان» به بررسی زندگی فقهی و جوانب دینداری فردی و اجتماعی مسلمانان در کشورهایی که این مسلمانان، شهروند اقلیتی هستند، می‌پردازد؛ به بیانی، فقه اقلیت‌های مسلمان یا فقه زندگی در کشورهای اسلامی، به بررسی مشکلات و نیازهای فقهی که زندگی در کشورهای غیراسلامی برای مسلمانان به وجود می‌آورد، می‌پردازد. توجه به ویژگی‌های زمانی و مکانی، عرف، عادت و شرایط زندگی مسلمانان در این کشورها از ویژگی‌های بارز این فقه است. «فقه اقلیت‌های مسلمان» یا همان «فقه زندگی در کشورهای غیراسلامی»، از یک سو عهده‌دار حکم فقهی مرتبط با مسائل عبادی و احوال

شخصیه ویژه اقلیت‌های مسلمان در کشورهای غیراسلامی است و از دگر سو، به مسائل اقتصادی، سیاسی و اجتماعی مرتبط با آنان در کشورهای غیراسلامی می‌پردازد.^۱

رسالت این پژوهش پرداختن به احکام و موضوعات سیاسی و اجتماعی متناسب و مرتبط با زندگی در کشورهای غیراسلامی است؛ براین اساس، در سه فصل «مفهوم‌شناسی و بایسته‌های موضوع»، «احکام سیاسی فقه زندگی در کشورهای غیراسلامی» و «احکام اجتماعی فقه زندگی در کشورهای غیراسلامی»، برخی از مبانی و موضوعات فقهی مرتبط، بررسی می‌شود. در فصل اول ذیل عنوان «مفهوم‌شناسی و بایسته‌های موضوع»، در دو مبحث پس از تبیین برخی مفاهیم اصلی و مرتبط، به بررسی موضوعاتی از جمله: «گستره مسائل مطرح در فقه اقلیت‌های مسلمان»، «فقه زندگی در کشورهای غیراسلامی، از منطق فازی تا منطق صوری»، «فقه زندگی در کشورهای غیراسلامی، از اسلام مکی تا اسلام مدنی» و «نقش مکان در ثبوت، تعمیم و تضییق گستره احکام موضوعات»، پرداخته شده است. در فصل دوم ذیل عنوان «احکام سیاسی فقه زندگی در کشورهای غیراسلامی» در چهار مبحث: «مهاجرت و زندگی کردن در کشورهای غیراسلامی»، «تابعیت و پناهندگی به کشورهای غیراسلامی»، «مشارکت سیاسی در کشورهای غیراسلامی» و «مشارکت در ارتش کشورهای غیراسلامی»، مورد بررسی قرار گرفته است. «تعامل اجتماعی و همزیستی با غیرمسلمانان»، «اقلیت‌های مسلمان، هویت دینی یا ارزش‌های ملی»، «رجوع به نهادهای قضایی و قاضی غیرمسلمان»، «مشارکت در نهادهای مردم‌نهاد و همکاری با نهادهای خیریه غیراسلامی» نیز از موضوعات مورد بررسی در فصل سوم است.

در پایان، شایسته است از همکاران خود در پژوهشکده علوم اسلامی پژوهشگاه المصطفی ص، به ویژه مدیر گروه فقه و اصول، استاد محترم حجت الاسلام والمسلمین دکتر محسن ملک‌افضلی اردکانی که نظارت بر این اثر و مراحل نشر آن را بر عهده داشتند، تشکر و قدردانی کنم. چنان‌که از عنایت ریاست محترم پژوهشگاه المصطفی ص

۱. انتشارات «رویکرد معاصر» دوره تفصیلی فقه زندگی در کشورهای غیراسلامی را در هفت مجلد و از همین نویسنده در دست چاپ و انتشار دارد.

حجت الاسلام والمسلمین آقای دکتر حسین متقی و معاونت محترم پژوهش جناب حجت الاسلام والمسلمین سید رسول علوی تشکر می‌کنم. امید است این تلاش ناچیز، مورد رضایت امام پاکی‌ها و درستی‌ها - حضرت بقیة الله الاعظم - قرار گیرد.

۱۳۹۷/۹/۲۵

سید محمدعلی هاشمی

عضو هیئت علمی دانشگاه شیراز